

AHMED ZILDŽIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

SUDI BOSNEVI NA ENGLESKOM GOVORNOM PODRUČJU: WILLIAM HENRY LOWE (1848-1917)

Sažetak

U ovom radu ukratko su predstavljene odjeci osmanskoturskog komentara Hafizovog Divana našeg istaknutog autora na orijentalnim jezicima, Ahmeda Sudija Bosnevića, prvenstveno kroz djelo Williama Henry-ja Lowe-a. U radu je predstavljen životopis Lowe-a, kao i polja njegovog znanstvenog interesovanja s posebnim naglaskom na njegovo djelovanje na polju orijentalne filologije. Osim nekolicine prijevoda s perzijskog jezika, čime je Lowe ostvario zapažene rezultate na polju orijentalne filologije, za nas je posebno važna knjiga *Twelve Odes of Hafez* u kojoj se, prilikom prijevoda na engleski jezik, služio komentarima Ahmeda Sudija. Predstavljene su okolnosti, koje sam autor navodi u predgovoru i drugdje u navedenoj knjizi, a koje su ga opredijelile da iz obilja komentarske literature o Hafizovom *Divanu* odabere baš komentar našeg autora.

Ključne riječi: William Henry Lowe, Ahmed Sudi Bosnević, komentar, Hafiz, englesko govorno područje.

Uvod

Poznato je da je bosanskohercegovačka književna baština na orijentalnim jezicima, zalaganjem domaćih i inozemnih istraživača, do danas doživjela nekoliko međunarodnih predstavljanja na stranim jezicima, i na Istoku i na Zapadu, a koja su bila različitih dometa i učinkovitosti. Takva predstavljanja naših pisaca možemo uslovno podijeliti u dvije osnovne skupine: izravno predstavljanje pojedinih autora i njihovih djela i pregledno predstavljanje tradicije pisanja na orijentalnim jezicima. U prvoj polovini XX stoljeća zapažena su dva takva slučaja: radovi Safvet-bega Bašagića i Milovoja Mirze Malića, u oba slučaja doktorskih disertacija na njemačkom i francuskom jeziku¹ koje predstavljaju te dvije kategorije, te nešto kasnije i knjižice Mehmeda

1 Njemački izvornik doktorske disertacije Safvet-bega Bašagića do danas je ostao neobjavljen, pa se u tom smislu može govoriti o ograničenom učinku tog međunarodnog predstavljanja naše pisane baštine na orijentalnim jezicima, jer nije prodrla među širi čitalački auditorij na njemačkom govornom području. Za razliku od toga, doktorska radnja Mirze Malića objavljena je neposredno nakon odbrane pod naslovom *Bulbulistan*

Handžića o našim autorima na arapskom jeziku pod naslovom *Blistavi dragulj – životopisi učenjaka i pjesnika iz Bosne na arapskom jeziku*. Sva navedena predstavljanja došla su u takozvanoj predinstitucionalnoj povijesnoj fazi evolucije orijentalistike na našem prostoru, prije 1950. godine kada dolazi do osnivanja Orijentalnog instituta u Sarajevu i Katedre za orijentalistiku pri Filozofskom fakultetu u Sarajevu kao institucionalnih nosilaca naučnog istraživanja iz oblasti orijentalistike. U tom smislu slučaj Sudija Bosnevića je, ako ne jedinstven, onda svakako rijedak primjer trajnog uspjeha internacionalizacije njegovog glavnog djela, komentara Hafizovog Divana koji je ulaskom na „domaći“ teren, odnosno prijevodom na perzijski jezik stekao središnje mjesto u interpretativnom korpusu zasebne znanstvene discipline koja se formirala oko Hafizovog divana: *hāfezšenāsī* – izučavanje Hafiza.

Ovdje nam je namjera ukratko prikazati odjeke Sudijevog komentara Hafizovog Divana na engleskom govornom području, iz pera engleskog učenjaka Williama Henry-a Lowe-a (1848-1917) u knjizi s kraja XIX stoljeća pod naslovom *Twelve Odes of Hafez*.

O autoru

U stanovitoj podudarnosti s Hafizom i Sudijem, W.H. Lowe je neuobičajena i izvanredna pojava: riječ je o učenjaku renesanskog opsega znanja, vještina i interesovanja; bio je istaknuti istraživač i učenjak hebrejskog i ruskog. Školovao se na Durham Collegeu, i kasnije Christ's Collegeu na Cambridgeu, gdje je kasnije nastavio raditi kao predavač i profesor za hebrejsku tradiciju. Nosio je i počasnu titulu Tyrwitt učenjaka (*Tyrwitt scholar*) prema glasovitom engleskom klasičaru iz XVIII st. Pred kraj života obnašao je funkciju vjerskog poglavara (*rector*) u Brisleyu u Norfolku. Njegova dva glavna polja interesovanja bili su slavenska lingvistika (ruski jezik prvenstveno) i teološke studije Starog zavjeta, ali su polja interesovanja bila znatno šira od toga. Iz oblasti ruske lingvistike napisao je dva djela: *Sistematizacija ruskih glagola* (*Systematisation of the Russian verb*, 1909.), te *Ruski korijeni i složenice* (*Russian roots and compounds*, 1911.) Na polju hebrejske starozavjetne tradicije objavio je nekoliko značajnih studija i prijevoda, od kojih se izdvajaju slijedeći:

- *Psalmi sa uvodom i kritičkim napomenama*, 2 sveska u saradnji sa A.C. Jenningsom (*The Psalms with introduction and critical notes*: Jennings & Lowe)
- *Priručnik studentima hebrejskog za komentar Zekarija* (*The Hebrew Student's Commentary on Zechariah*)

---

du Shaïkh Fewzi de Mostar, poète herzégovinien de langue persane, Pariz: Rodstein, 1935.

• *Gramatika hebrejskog jezika (A Hebrew Grammar)*

Njegova zanimanja za lingvistiku i teološku hermeneutiku odvela su ga i dalje u oblast orijentalne filologije u užem smislu kako je mi danas definiramo: na polje arapskog, perzijskog i turskog jezika. U okvirima hebrejske gramatike i poredbene semitistike, zanimanje za arapski jezik je sasvim očekivano i Lowe se u komentarima pojedinih segmenata Starog zavjeta poziva i na arapski. S druge strane, okolnosti britanske uprave nad Indijom i službe koju je moguće obavljao, perzijski i turski jezik čine se kao prirodni nastavak zanimanja čime je Lowe upotpunio lingvističke vještine u sva tri orijentalna jezika koji su u užem smislu sadržaj i predmet interesovanja orijentalne filologije. S obzirom na perifernost te oblasti u odnosu na njegova principijelna zanimanja, doprinos koji je dao prijevodima itekako je vrijedan pažnje. S perzijskog jezika je preveo i u Kalkuti 1889. godine objavio djelo *Túzak-i Jihángírí*² (ili: *Jihangirnama*) Muhammeda Šerifa Mu'tamad-hana (u. 1049/1639), omiljenovog Džihangirovog sudruga i dvorjanina kojem je Džihangir povjerio zapisivanje njegovih sjećanja (ترک : *tozok*³) nakon sedamnaeste godine vladanja na mogulskom tronu. Kasnije je Mu'tamad-han pokušao sastaviti odvojenu trodjelnu hroniku o Baburu i Humajunu, Akbaru i Džihangiru. No, Lowe je na engleski preveo samo Džihangirova sjećanja koja su tek dio te tripartitne strukture djela. Osim toga priredio je i preveo obimni drugi svezak hronike *Muntakhabu-t-tevarikh*⁴ Abdulkadira ibn Muluk-šaha al-Bada'unija, povijesničara Indijskog potkontinenta iz polovine XVI stoljeća.⁵ Nisu zabilježeni prijevodi s arapskog jezika iako je nedvojbeno da ga je Lowe poznavao što se vidi kroz njegove radove i o hebrejskoj tradiciji, a posebno kroz njegove prijevode i napomene djela s perzijskog jezika.

Sudijev komentar

Za nas je, pak, najvažniji njegov prijevod dvanaest gazela iz Hafizovog divana⁶ koji je 1877. objavio u Cambridgeu pod naslovom *Dvanaest Hafizovog divana*

2 *Túzak-i Jihángírí*, translated from the original Persian by W.H. Lowe, Bibliotheca Indica, Asiatic Society of Bengal, no. 78, Calcutta, 1889.

3 Riječ turskog porijekla u perzijskom jeziku u značenju: obrazovanje, odgoj, red, poredak i sl.

4 *Muntakhab-ut-tawarikh* by Abd-ul-qadir bin Malih Shah known as Al-Badaoni, translated from the original Persian by W.H. Lowe, Volume II, Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1884.

5 O njemu pogledati: Muhammad Mujeeb, „Badauni“ u: *Historians of Medieval India*, ur. Muhibbul Hasan, Jamia Millia Islamia, New Delhi, str. 106-113

6 Prvi prijevodi iz Hafizovog Divana na engleski nastali su u drugoj polovini XVIII stoljeća u radovima Sir Williama Jonesa (1746-1794), Johna Notta (1751-1825), da bi se tradicija predstavljanja Hafiza na engleskom govornom području snažno nastavila u XIX stoljeću;

zovih oda (Twelve Odes of Hafiz). Brojni podnaslovi dodatno pojašnjavaju i sadržaj knjige, ali i metode i izvore koje je autor koristio, što je za nas posebno značajno. U podnaslovima se napominje: „Dvanaest oda Hafiza prevedenih doslovno na engleski jezik zajedno sa odgovarajućim dijelovima turskog komentara Sudija, prevedeni po prvi put; a isto i nekoliko napomena što se tiče tumačenja određenih odlomaka iz Novog zavjeta“. Tako da na samoj naslovnici imamo na uvid sve relevantne podatke o tome šta možemo pronaći u knjizi. Dodatna objašnjenja, autor donosi u uvodu. Pozivajući se na Sir Gore Ouseley-a i njegovo djelo Biografske skice perzijskih pjesnika (*Biographical Notices of Persian Poets*), autor sprva donosi kratki životopis Hafiza Širazija, da bi potom prikazao tri ustaljena obrasca tumačenja perzijske poezije:

a) da se ta poezija, poput *Pjesme pjesama* u kršćanskoj i jevrejskoj tradiciji, treba tumačiti kao mistična poezija, supstitucijom temeljnih termina u poeziji njihovim interpretativnim parnjacima: vino = ljubav itd.,

b) da se ta poezija treba tumačiti doslovno kao vjeran iskaz ovozemaljskih radosti poput Anakreonta iz Teje ili Horacija,

c) da se ta poezija mora tumačiti kombiniranom metodom sa elementima prethodne dvije, prema kontekstu i tradiciji.

Autor se opredjeljuje za ovu posljednju, slijedeći svog učitelja perzijskog jezika Edwarda Bylesa Cowella (1826-1903), kojem, kako autor navodi, „dugujem sve što znam o perzijskom jeziku i književnosti“. Važno je napomenuti da je i sam Cowell preveo Hafizov Divan u prozi, vjerujući da se značenja perzijske poezije na najbolji način mogu prikazati upravo prozom, umjesto nasilnom versifikacijom nauštrb smisla. To je metoda koju će slijediti i Lowe, iako, makar u naznakama, unosi jambsku stopu u svoj engleski prijevod.

Ono što je odlika Lowe-ovog prevoda jest oslanjanje na Sudijev komentar Hafizove poezije, po prvi put, kako autor ističe. Autor u predgovoru navodi da su gazeli koje donosi u prijevodu na engleski jezik (br. 20-31) odabrani stoga jer su već dio selekcije perzijske poezije za prvi ispit iz „indijskih jezika“ na univerzitetu (*Indian Languages Tripos*), pa je njegov prijevod i u funkciji praktičnog priručnika studentima. No, u tvrdnjama ide i korak dalje naglašavajući da je glavni cilj njegovog djela smještanje perzijske poezije u kontekst turske interpretativne tradicije: „Osnovni cilj ovih nekoliko stranica

---

od prijevoda možemo izdvojiti H. Wilberforce Clarkea (1840-1905), Samuela Robinsona (1794-1884), već spomenutog Loweovog učitelja perzijskog, Edwarda Bylesa Cowella (1826-1903), Justina Huntlyja McCarthyja (1860-1936), Johna Paynea (1842-1916) i mnoge druge. Za pojedinosti pogledati: Parvin Loloi, „Translations of Hafez in English“, *Encyclopedia Iranica*, vol. XI, fasc. 5, str. 498-500; eadem, *Hafiz – Master of Persian Poetry: Critical Bibliography*, I.B. Tauris & Co, 2003, 400 str.

jeste ponuditi uzorak turskih komentara,⁷ birajući za dostojnog predstavnika te tradicije upravo Sudija Bosnevija. Mora se reći i to da Lowe nije pokazao zavidan nivo inventivnosti u odabiru gazela; njegov prijevod na engleski utemeljen je na Brockhausovom izdanju turskog izvornika iz Leipziga,⁸ i to redom od početka poglavlja rimovanih gazela na slovo - *t*. Sagledan tako, Loweov prijevod ustvari je ništa više doli prijevod četrdeset i dvije stranice (od 87. do 129) iz tog obimnog izdanja od približno hiljadu stranica.

Autor u predgovoru (str. II-III) daje kratku biografiju Sudija navodeći ocjenu da je njegov komentar „koji je do kraja vjeran u svojoj kritici i tumačenju, najvrjedniji doprinos ustanovljenju ispravnog teksta Hafizovog Divana“, navodeći kao potvrdu toj ocjeni i činjenicu da je njemački orijentalist Hermann Brockhaus učinkovito koristio Sudijev komentar u svojoj obradi Hafizovog Divana.

Autor potom s ponosom ističe činjenicu da je on prvi koji donosi prijevod izvornika Sudijevog komentara na bilo koji od europskih jezika, svjestan usamljenosti Sudija u komentarskoj tradiciji: „perzijski učenjaci će posigurno odabrati neki od perzijskih komentara, a ne Sudijev, ne smatrajući vrijednim vremena i truda da se izlože tegobama savladavanja turskog jezika kako bi mogli koristiti turske komentare. No, studenti perzijskog će zasigurno uvidjeti u kojoj mjeri im je Sudijev komentar od koristi, ne samo zbog svojih filoloških i gramatičkih napomena, već i zbog brojnih arapskih sinonima za perzijske izraze koje sadrži; njegov komentar iskazuje gledišta jednog istočnjaka (koji je savršeno vladao arapskim, perzijskim i turskim), po čemu se razlikuje od mnogih drugih istočnjaka.“

Na kraju predgovora autor napominje da je za razliku od studija perzijskog, samouk u turskom jeziku, te koristeći standardni topos skromnosti istočnjaka (*bu faqīr-i pūr taqsīr* – ovaj griješni siromah) apeluje na razumijevanje čitalaca. Razložno je pretpostaviti i to da je objavljivanje prijevoda s turskog jezika moglo poslužiti i uspostavljanju jezičkih kvalifikacija i iz turskog jezika.

U obradi i prijevodu Hafizovih gazela, Lowe ne samo da vjerno slijedi značenje perzijskog izvornika nauštrb melodičnosti prijevoda, već doslovno prevodi Sudijev način izlaganja. Na početku donosi metar gazela sa označnim stopama, da bi nakon svakog prevedenog stiha u napomenama preveo Sudijev komentar, ispunjavajući turski tekst mjestimično svojim intervencijama i dopunama u uglastim zagrada. Nakon detaljne jezičke analize svih

7 “The chief object of these few pages is to give a specimen of a Turkish commentary” str. ii

8 *Die Lieder des Hafis: persisch mit dem Commentare des Sudi*, tri sveska, hrsg. Herman Brockhaus, Leipzig, F.A. Brockhaus, 1863.

riječi u stihu, njihove ortografije, izgovora, značenja i referenci koje sadrže, Lowe donosi i prijevod Sudijevo razumijevanja stiha (*Summary of the couplet*) na kojemu je bazirao i svoje vlastito, navedeno na samom početku prije početka filološke analize. Upravo u tim prijevodima najjasnije je vidljiv utjecaj Sudijeve filološke analize, jer prevodilac u nastojanju da u prijevod stihova ugradi što je moguće više značenja često navodi alternativni prijevod i više mogućih značenjskih ostvarenja pojedinih riječi.

Kritičke ocjene Loweovog poduhvata nisu širokogrudne zbog nekoliko razloga, a glavni je da se radi o relativno malom broju gazela (12/ 500: 2%); osim toga, zamišljen kao priručnik studentima perzijskog jezika, engleski prijevod Lowea optimalno je približen značenju izvornika, pedantan, vjeran, detaljan, ali zbog svega toga i prozaičan, pa zbog toga nema istaknuto mjesto u pregledima prijevoda Hafizove poezije na engleski (npr. *Encyclopedia Iranica* ga u svom tekstu uopće ne spominje). No, za nas je posebno važan jer je baziran na tumačenjima Sudija Bosnevija, ali i zbog toga što bez nepotrebnih posredovanja pokazuje Sudija na djelu, u njegovom prirodnom ambijentu: u pažljivom i detaljnom raščlanjivanju svakog jezičkog elementa izvornika. Lowe lingvista bio je prirodno usmjeren da između svih komentara *Divana* odabere baš Sudijev zbog niza vrлина koje izriječkom ističe u predgovoru.

Primjer tumačenja jednog bejta:

Tako mi duše gospodarove, drevne istine i pouzdanog zavjeta, [zaklinjem se] da je pratilac moga jutarnjega časa molitva za tvoje dobro

Sudijev komentar, preveden s turskog:

(1) „*Bajân*“ „*ba*“ je čestica koja označava zaklinjanje „*tako mi*“ [vidi xii.2]; pod „*kh'âjah*“ *gospodar*, *gospar*, on misli na Qawân-ud-Dîn /sic – AZ/ [vidi ix.6,7]. Ovdje riječ „*ahd*“ je isto što i „*qaul-wa-qirâr*“, *dogovor*, *sporazum*; u arapskom kažu „*withaq*“ ili „*mauthiq*“, a još kažu i „*wa'dat*“. „*Durust*“ znači ispravno, pravo, tačno. Ovdje je značenje „*Mu'nis*“ isto kao „*musâhib*“, *pratilac*, *drug*, *saputnik* ili „*yar*“, *prijatelj*. Značenje „*dam*“ je „*waqt*“, *čas*, *momenat*, kao u riječi „*subuhdam*“ *vrijeme jutra*, *jutarnji čas*, i „*sapêdahdam*“, *zora*, *praskozorje*. „*Du'a-i-daulat-i-tust*“ je primjer upotrebe kada i potonja riječi u konstrukciji i sama biva u sprezi, pa ima *izafet*. [vidi xi.1]; „*Tust*“ je složenica od „*tu*“, *ti* i „*ast*“ *jest*; u postupku spajanja otpali su *waw* od „*tu*“ i *elif* od „*ast*“. Sažetak stiha: Tako mi života gospodara, i drevne istine, i ispravnoga zavjeta, [izjavljujem] da [čin] molitve za tvoje dobro jest prijatelj i pratilac moga jutarnjega časa...

**About Sudi Bosnevi in English Language: William Henry Lowe
(1848-1917)**

Abstract

This paper briefly presents the echoes of Ottoman-Turkish comments on Divan of Hafiz by our prominent author in oriental languages, Ahmed Sudi-Bosnevi, primarily through the work of William Henry Lowe, including his biography and the fields of his interests, with special attention to his engagement in oriental philology. In addition to a few translations from Persian language by which Loewe achieved significant results in oriental philology, we are particularly interested in *The Twelve Odes of Hafiz* where he used the comments by Ahmed Sudi Bosnevi for his English translation. We have tried to show circumstances mentioned by Lowe himself in his foreword and elsewhere throughout the above-mentioned book, explaining why, out of the abundance of commentary literature on Divan of Hafiz, he chose the very comments by our author.

Key words: William Henry Lowe, Ahmed Sudi Bosnevi, comment, Hafiz, English-speaking area.